

تدوین فصل مربوط به ارتش

در تاریخ کمال ایران و

طبقه بندی منابع آن

از: سرینتک مهندس جهانگیر قائم مقامی

باید اذعان کرد ایران که امروز تدوین تاریخ کامل آن مورد نظر است، لاقلاً نیمی از موجودیت و بقاء خود را در ادوار مختلف مدیون قوای نظامی خویش میباشند و نیمی دیگر را بر اثر تمدن و هنر و فرهنگ خود دارد. بنابراین تاریخ ۲۷۰۰ ساله ارتش ایران بدون تردید از فصول مهم تاریخ کامل ایران خواهد بود که از آن نمی توان چشم پوشید. اما در تدوین این فصل در ضمن تاریخ کامل ایران باید در نظر داشت که تاریخ نظامی هر کشور شامل دو مبحث مستقل: جنگها و تاریخ تحولات سازمانی و اداری ارتش آن کشور است و در تاریخ

نظامی ایران هم‌بالمطبع این هر دو مبحث وجود خواهد داشت ولی حال که تاریخ کامل ایران مورد نظر است، چون از جنگ‌هایی که در طول ۲۷۰۰ سال تاریخ روی داده است، ضمن شرح سلطنت پادشاهان و لو باختصار هم باشد گفتگو میشود دیگر بشرح فنی و جزئیات آنها بطور جداگانه احتیاج نخواهد بود و آنچه باید در تاریخ قوای نظامی ایران مورد توجه قرار گیرد تحولات سازمانی و اداری ارتشها نیست که گرداننده آن جنگها بوده و موجودیت ایران را حفظ نموده‌اند. این مبحث است که نادیده و یا باختصار از آن نباید گذشت.

اما قبل از آنکه به جستجوی منابع این مبحث برویم و پیش از آنکه دست به تدوین این فصل مهم از تاریخ کلی ایران زده شود تصور میکنم توجه بیک نکته اساسی لازم است و آن اینکه ابتدا بعلمت پیدایش قوای نظامی ایران در ازمنه و ادوار مختلف توجه شود. از این نظر باید گفت انگیزه تشکیل قوای نظامی ایران در ادوار مختلف بطور کلی از دو حال بیرون نیست باین معنی که از آغاز پیدایش سلطنت در ایران ناسالهای اول دوره قاجاریه یعنی در حدود ۲۵۰۰ سال تشکیل ارتشهای ایران همیشه معلول نظریات خاص پادشاهان و حکومت‌های وقت بوده که بخاطر حفظ امنیت در قلمرو خود و یا بمنظور جهان‌گشایی به تشکیل و تقویت آن سازمان دست زده‌اند ولی از اوایل دوره قاجاریه که کار رقابتهای دول اروپائی در ایران بالا گرفت رقابتهای دول مزبور رفته رفته در سرنوشت ارتش ایران نیز تأثیر کرد و در سیر طبیعی آن، تحولاتی بوجود آورد که حاصل همان رقابتهای بود چه می‌بینیم این رقابتهای گاهی در بوجود آوردن سازمانهای نظامی ایران زمانی در پیشرفت و هنگامی در انحطاط و شکست آن عامل مؤثری بوده‌اند چنانکه در دوره پادشاهی فتحعلی شاه ارتش ایران بنا بر مصالحی بسبب نظام فرانسوی تشکیل شد و هیئت نظامی فرانسه بریاست ژنرال گاردان بایران آمد و طولی نکشید هیئت سرجان ملکم و سرگوراولی بر او نت آمدند و سالها در ایران بودند تا باز هیئتهای دیگری از فرانسه اعزام شدند و در خلال اقامت آنها در ایران چه بسیار کوشش‌هایی برای طرف آنها میشد.

بنابراین در تدوین فصل مربوط به ارتش ایران سه دوره متمایز و متوالی میتوان تشخیص داد :

اول - دوره ایست که تشکیل ارتشهای ایران صرفاً بمقتضای مصالح کشورداری و کشورگشائی بوده است و این دوره شامل زمانی در حدود ۲۵ قرن از آغاز تأسیس سلطنت در ایران تا ابتدای دوره قاجاریه میباشد . فقط در خلال این دوره مدت زمان کوتاهی یعنی از ۸۶۸ قمری (۱۴۶۲ م) تا ۸۸۰ قمری (۱۴۷۵ م) مقارن سلطنت امیر جهانگیر و اوزن حسن آق قویونلو سر نوشت ارتش ایران دستخوش سیاست دولت جمهوری و نیز گردید که به پیروی از سیاست خارجی خود تصویب کرده بودند عهد اتحادی با پادشاه آق قویونلو بسته شود و اوزن حسن نیز از این دوستی در نظر داشت سپاهیان خود را بطرز سپاهیان اروپائی آماده و تربیت نماید .

دوم - دوره ایست که عامل سیاست و رقابتهای خارجی آن که از اواسط دوره صفویان بایران راه یافته بودند در تحولات ارتش ایران کمابیش تأثیراتی داشته است و این دوره از آغاز سلسله قاجاریه تا سال ۱۳۴۰ شمسی (۱۹۲۱ م) است .

سوم - دوره ایست که در آن زمان (از ۱۳۰۰ شمسی) با استفاده از تجارب تلخ گذشته ، ارتش نوین ایران بهمت عالی حضرت فقید رضاشاه کبیر به سبک نظام اروپائی ولی بمقتضای مصالح عالیله کشور و مملکت داری تشکیل یافته است و دنبال آن هنوز ادامه دارد .

بنابراین منابع و مدارک تدوین فصل مربوط به ارتش ایران تا قرن نهم هجری (۸۶۸ هجری) شامل دو دسته میباشد :

۱ - دسته اول آثار باستانی و هنری است مثل نقشهای حجاری شده ، سنگنبشته ها و نمونه هایی از اسلحه و مجسمه هایی که بر اثر کاوشها و تحقیقات باستان شناسی بدست آمده و شرح آنها را در کتابهای باستان شناسی میتوان یافت . از این نوع منابع فقط بشکل و انواع سلاحها ، لباس سربازان و برخی مطالب کوچک دیگر نظامی میتوان پی برد .

۲ - دسته دوم مدارک کتبی اعم از خطی و چاپی است مثل تسواریخ و سیاحتنامه‌ها که بر حسب ترتیب کروئولوژی باید از آنها بهره‌برداری نمود و قدیمترین آنها اوستا است و این کتاب شامل شرح اقسام متعدد و فراوان سلاحهای باستانی ایران و اسامی آنهاست (فصل مهریشت) که از نظر زبان شناسی نیز حائز اهمیت بسیار میباشد سپس تاریخ هرودوت و بعد نوشته‌های گزنفون و پروکوپئوس و آمی‌ین هارسلن و بسیاری دیگر از نویسندگان و مورخان یونانی و رومی که کلیه آنها را با قید احتیاط باید تلقی کرد و بعد کتابهای مورخان اسلامی و ایرانیان و جهانگردان خارجی را باید نام برد.

از بررسی این گروه اخیر منابع، نکات جالب دیگری علاوه بر اطلاعات مکتسبه از منابع دسته اول بدست می‌آید که برای تاریخ ارتش بسیار مهم است مثل شرح تحولات سازمانها و تشکیلات، اردو کشی‌ها، نحوه تدارکات سپاهیان (جیره، علیق، مواجب، وسائل حمل و نقل، بنه، تأمین آذوقه، اسلحه و مهمات...) و بالاخره اصطلاحات و لغات اداری و نظامی.

از حدود سال ۸۶۸ قمری (۱۴۶۳ م) که آغاز روابط دولت جمهوری و نیز و ایران است، نوع دیگری هم از منابع تاریخی بوجود می‌آید و آن اسناد و مکاتبات رسمی دولتیست که در بایگانیهای دول اروپائی موجود است.

قدیمترین این منابع، اسناد موجود در آرشیو دولتی و نیز میباشند که بنا بر گفته ایران شناس فقید و لادیمیر مینورسکی مطالب و نکات گرانبھائی در آن منابع یافت میشود و اطلاعات بسیط و گرانبھائی در مورد ارتش زمان آق‌قویونلوها بدست میدهد و مینورسکی در «دوین رساله» ایران در قرن پانزدهم در میان سیاست ترکیه و نیز «از این منبع استفاده بسیار کرده‌است.

سپس تا حدود سال ۹۱۴ قمری (۱۵۰۸ م) باز منابع ما در مورد تاریخ نظام ایران منحصر به کتابهای تاریخی و سیاحتنامه‌هاست. تا اینکه در سال ۹۱۴، آلبوکرک پرتغالی بخلیج فارس راه می‌یابد و رابط بین ایران و پرتغال آغاز میشود. از این پس اطلاعات و آگهی‌های بسیاری مربوط بایران در آرشیو

دولت پرتغال وجود دارد که بی گمان در مورد نظام و سپاه ایران هم مطالب شایان توجه در آنجا میتوان یافت و خوشبختانه آقای پرفسور ژان اوبن که خود امروز در میان ما هستند از سالها پیش به تحقیق و مطالعه این انبوه اسناد مشغولند و لابد تا کنون تحقیقات خود را تمام نموده اند و از حاصل تحقیقات و تبصحات ایشان یقیناً اطلاعاتی راجع بوضع سپاهیان ایران و سازمان آنها در دوره صفویه بدست خواهد آمد. از نام کتاب حواشی بر تذکره الملوك اثر دانشمند فقید پرفسور مینرزسکی در این مورد نیز باید یاد کرد.

اسناد پرتغالی با رفتن آنها از خلیج فارس یعنی بسال ۱۰۶۳ قمری (۱۶۵۳ م) ختم میشود و مقارن همین احوال منبع عظیم دیگری (از سال ۹۶۲ هجری مطابق با ۱۵۵۵ م) با آمدن اولین نماینده انگلستان موسوم به سر آنتونی جنکین سن بایران و سپس مأموران و جهانگردان دیگر انگلیسی بوجود میآید که دنباله آن هنوز ادامه دارد.

مدارك و اسناد دیگری هم در آرشیو هلند میتوان یافت زیرا هلندیها نیز مدت ۱۴۶ سال از ۱۰۳۲ تا ۱۱۷۸ هجری (از ۱۲۲۳ تا ۱۷۶۵ م) در منطقه خلیج فارس و ایران به تجارت مشغول بوده اند و مأموران و نمایندگان آنها چه بسیار اطلاعاتی که در مورد شؤون مختلف ایران بدولت متبوع خود فرستاده اند.

از سال ۱۱۷۸ هجری (۱۷۶۵ م) به بعد تا سال ۱۲۲۴ هجری اطلاعات و مطالبی را که در مورد وضع سپاهیان و روابط نظامی ایران با دول خارجی لازم باشد باید در بایگانیهای وزارت خارجه فرانسه و انگلستان و روسیه و عثمانی جستجو کرد ولی باید دانست که از منابع مزبور تا سال ۱۲۲۴ بهر کیفیتی که باشد جز در مورد تحولات سازمانی و اداری و اصطلاحات نظامی اطلاع دیگری بدست نمیآید بلکه از این تاریخ به بعد است که منابع رسمی مربوط به تاریخ ارتش ایران رنگ دیگری بخود میگیرد و اهمیت آنها برای تاریخ ایران نیز بیشتر میشود زیرا در این دوره رقابتهای دول اروپائی در سر نوشت و تحولات ارتش ایران بی اثر نبوده است و بطور کلی منابع رسمی مربوط باین دوره که بسال ۱۳۰۰ شمسی (۱۹۲۱ م) ختم میشود باین شرح است :

- ۱- آرشیو وزارت امور خارجه فرانسه شامل ۵۰ جلد و متضمن اسناد مربوط بفاصله زمان بین سالهای ۱۵۵۴ تا ۱۸۹۶ میلادی (۹۶۱ تا ۱۳۱۴ هجری) یعنی تا پایان دوره سلطنت ناصرالدین شاه که در آن راجع به پنج هیئت مستشاران نظامی فرانسوی که بایران آمده‌اند اطلاعات مبسوطی میتوان یافت.
- ۲- آرشیو ملی فرانسه که چند سند و مدرک در مورد روابط نظامی ایران و فرانسه مربوط بر زمان ناپلئون اول در آنجا هست.
- ۳- آرشیو دولت انگلستان مربوط بهمین سالها برای آگاهی از جزئیات عزیمت شش هیئت نظامی که بایران آمده‌اند.
- ۴- آرشیوهای امپراطوری روسیه که متأسفانه بدانها دسترسی نیست و درمیان آنها اسناد مربوط بسالهای ۱۲۹۶ (۱۸۷۸ م) تا ۱۳۳۵ قمری (۱۹۱۷ م) که مصادف بادوره تشکیلات بریگاد قزاق در ایران است حائز اهمیت بیشتری میباشد. از میان انبوه این اسناد تنها مجموعه کوچکی بنام خاطرات کاساکوفسکی که یکی از فرماندهان بریگاد بوده منتشر گردیده است.
- ۵ - برای کسب اطلاعات درباره هیئت نظامی اتریشی که از سال ۱۲۹۶ هجری (۱۸۷۷ م) تا ۱۳۱۰ هجری (۱۸۹۲) برای تشکیل و تربیت نیروئی بنام «قشون نمونه اتریشی» بایران آمده‌اند مراجعه به بایگانی وزارت خارجه اتریش ضروریست.
- ۶ - در آرشیو وزارت امور خارجه عثمانی سابق (ترکیه) هم که در شرف افتتاح است بمناسبت همجواری آنها با ایران و مصادمات نظامی بین آن دو، بطور قطع یقین مطالب بسیار و اطلاعات مفید میتوان یافت.
- ۷ - بمناسبت آمدن عده ای از افسران سوئدی بایران برای تشکیل سازمانی بنام ژاندارمری دولتی بدون تردید مدارک و اسناد و مکانیسی در آرشیو وزارت خارجه سوئد باید وجود داشته باشد.
- ۸ - در کتابخانه وزارت خارجه ایران هم انبوهی از اسناد موجود است که برای استفاده مجاز میباشد و مطالب مهم و فراوانی در مورد تاریخ ارتش

ایران از نظر روابط نظامی با دولت‌های انگلیس و فرانسه و اتریش و روسیه وجود دارد و بسال ۱۳۱۳ قمری ختم می‌شود .

۹ - مجموعه‌های کوچک و بزرگ خصوصی نیز وجود دارد که دسترسی و استفاده از آنها بسیار سخت است و مهمترین این مجموعه‌ها از نظر تاریخ ارتش ایران در دوره قاجاریه ، مجموعه ایست متعلق با آقای محمود فرهاد معتمد .

این بود طبقه بندی منابع مربوط بتاریخ ارتش ایران تا سال ۱۳۱۳ قمری و از آن سال تا سال ۱۳۳۹ (۱۳۰۰ شمسی) متأسفانه بجز کتابها و سیاحتنامه‌ها سند و مدرکی در دست نداریم ولی از سال ۱۳۰۰ شمسی باز منابع رسمی و آرشیوی موجود است که مربوط بارتش نوین ایران و متعلق به وزارت جنگ و ستاد بزرگ ارتشتاران میباشد .

پایان

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی